

Språkriktighet och studentuppsatser

Några synpunkter på dagens norm

Artikelförfattaren är lektor i svenska vid Helsingfors universitet. Hon är medlem av studentexamensnämnden sedan 1982 och medlem av Svenska språknämnden i Finland sedan 1985.

Som modersmållärare vid Helsingfors universitet ställs jag ofta inför frågor om vad som kan anses vara en rimlig norm för dagens finlandssvenska, hur man skall förhålla sig till olika feltyper och vad man överhuvudtaget skall anse vara ett språkfel. Det är sällan lätt att ge ett entydigt, direkt svar på sådana frågor eftersom det oftast är situationen, formalitetsgraden och liknande faktorer som avgör bedömningen. Det är också frågor om vilka det är lätt att ha subjektiva åsikter, medan en objektiv bedömning ställer sig svårare, eftersom tillförlitliga beskrivningar av dagens svenska och framför allt dagens finlandssvenska saknas. Alla mera heltäckande källor för språkriktighetsundervisningen börjar bli sorgligt föråldrade.

Sedan årtionden har språkriktighetsundervisningen i Finland baserats på två klassiska verk, nämligen Hugo Bergroths **Finlandssvenska** (1917) och Erik Wellanders **Riktig svenska** (1939, 1973). Den förra har använts som handbok för att mönstra ut provinsialismer och den senare för att prägna in allmänna språkriktighetsregler.

Jag kommer också här att ta upp de båda huvudtyperna av frågor, nämligen dels frågor som gäller hela det svenska språkområdet, dels frågor som är specifikt finlandssvenska. Jag skall börja med de allmänna frågorna och kommer i det följande att diskutera några konstruktioner som traditionellt rättas i modersmålsuppsatser.

Allmänna språkriktighetsfrågor

Klassiska är språkriktighetsfrågor som gäller interpunktion och meningsbyggnad, symmetri vid samordning samt t.ex. predikativets kongruens. Alla dessa frågor är

utförligt behandlade hos Wellander och modersmållärarna har genom tiderna markerat brott mot reglerna. Trots modersmållärarnas idoga insatser både i Sverige och här i Finland fortsätter många skribenter att bryta mot regelsystemet och frågorna har blivit en sorts evighetsfrågor för språkvården. Det är i samtliga fall fråga om brott mot den logiska språkstrukturen. Men det är också i samtliga fall så att en mindre analytisk skribent bortser från strukturkravet eftersom innebörden i de flesta fall ändå klart framgår.

Hur ställer sig då dagens språkvårdare till dessa frågor? Ja, i vissa fall säkert liberalare än många lärare. Språkvårdarna beskylls i dag faktiskt oftare för släpphänthet än för intolerans. Den springande punkten är oftast om det kan anses vara sakligt motiverat att fortsätta att döma ut konstruktioner som regelbundet används också av välutbildade svenskar.

Interpunktion och meningsbyggnad

Brotten mot interpunktionsreglerna kan vara av olika slag. Det kan vara fråga om en interpunktion som resulterar i ofullständiga meningar eller i motsatt fall en interpunktion som fogar mening till mening med hjälp av kommatecken. Men det kan också vara fråga om kommaterings inom meningar och här har man inte längre absoluta regler att följa.

Besvärligast för en språkgranskare är väl de interpunktionsfel som resulterar i ofullständiga meningar. Sådana konstruktioner kan dels bero på bristande språklig förmåga, dels vittna om konstnärliga ambitioner hos skribenten.

Rösten avslöjar ofta vad man känner. Om man är ledsen glad eller sårad.

Att få känna hur hjärtat dunkar och blodet strömmar i kroppen. Det är en underbar känsla.

Nej, inget svart hål som uppslukar jorden. Inte heller någon oförutsedd galaktisk supernova.

Många skulle säkert hävda att de inte störs speciellt mycket av just de här exemplen och att det sista exemplet kanske rent av kan anses ha litet konstnärlig *schwung*. Trots detta är meningsbyggnad av denna typ ytterst sällan motiverad i studentuppsatser. Det är klart att enstaka fall kanske inte direkt stör, men ett mera påfallande bruk av ofullständiga meningar väcker åtminstone hos mig frågan om skribenten över huvud taget vet hur man konstruerar meningar på svenska, och det är väl ändå en av de saker som borde framgå av ett prov i modersmålet. Samma fråga väcks av motsatt meningsbyggnad, dvs. av huvudsats som fogas till huvudsats utan punkt.

Nuförtiden använder man bilen alltför ofta, det finns säkert många tillfällen då man skulle kunna gå eller cykla.

De som börjar motionera märker snart hur roligt det är, man kommer i kontakt med många människor.

Jag anser alltså att just förmågan att strukturera språket, att konstruera korrekta meningar, att bygga upp stycken och hela texter är något av det viktigaste som borde bevisas i en studentuppsats. Det är ju faktiskt så att de flesta människor någon gång är tvungna att producera vanliga enkla brukstexter och i sådana texter är en traditionell meningsbyggnad absolut nödvändig.

På en helt annan nivå befinner sig sedan de vanliga kommateringsreglerna. Kommateringen är i svenskan förhållandevis fri och de flesta tillämpar numera s.k. tydlighetskommatering. Det är sällan ett utelämnat kommatecken kan anses vara ett fel. Sålunda står inte bara nödvändiga relativsatser och efterställda objektsatser utan också korta bisatser av alla slag numera oftast utan att markeras med kommatecken. Parentetiska tillägg i en text och inskjutna bisatser skall dock avskiljas genom komma.

Asymmetrisk samordning

Assymmetrisk samordning betraktas i allmänhet som språkfel i skrift, men passerar utan uppmärksamhet i tal. Själv rättar jag vanligen vid språkgranskning asymmetriska konstruktioner trots att det är uppenbart att skribenter utan utbildning i svenska sällan har någon spontan känsla för att språket skulle kräva symmetri.

Margareta Westman har i ett föredrag **Språkvården i framtidsperspektiv** (1985) tagit upp frågan om asymmetriskt samordnade attribut. Hon hävdar att konstruktioner såsom *en bok med originella synpunkter och som förtjänar att bli läst* går tillbaka på en talspråkssyntax som man kunde överväga att acceptera också i skrift. Hon säger vidare att det inskjutna **och** förhindrar fel läsning. Westman framhåller också att syntaxreglerna för talspråket bara för att de avviker från de regler som officiellt ställts upp för skriftspråket inte behöver vara "slarviga" eller ogenomtänkta, de är bara annorlunda. Också Ulf Teleman har diskuterat frågor av det här slaget. (Rätt och rätt i språket 1977, Språkrätt 1979) Han påpekar att ett brott mot vedertagen norm inte i sig innebär att den språkliga kommunikationen inte skulle fungera. Han framhåller också att det i många fall bara är konventionella hänsyn, närmast då kanske kunskap om normen, som hindrar oss från att godta vissa strukturer. För att konkretisera det här skall jag ge ett par exempel:

Det fordrar teoretisk bakgrund och att personerna arbetar med sig själva.

När min mamma var ett gulligt flickebarn och ännu i hennes ljuva ungdom var det helt förbjudet att svära.

Ser man på ovanstående exempel utgående från en verkligt strikt skriftspråksnorm måste man ju säga att samordningarna är asymmetriska och därför inte så eleganta. Ändå är det väl knappast några andra än yrkesspråkgranskare som reagerar på sådana konstruktioner. Jag tror därför att man i dagens läge måste ställa konstruktioner av den här typen i relation till textens allmänna formalitetsgrad. Få studentuppsatser står på en så hög formell nivå att en rättelse blir motiverad.

Med detta vill jag inte säga att någon borde uppmuntras att bryta mot vedertagna regler för t.ex. samordning. Jag vill bara fästa uppmärksamheten vid att vissa klassiska språkvärdsregler saknar stöd i talspråket och i många fall också i skribenternas egen språkkänsla. Det kan därför i vissa fall vara oskäligt att mekaniskt bedöma en konstruktion som oriktig. Det viktigaste är väl ändå att texten är tydlig och klar. Också konstruktioner som bryter ett konventionellt mönster kan uppfylla det kravet.

Finlandssvenska frågor

Förutom allmänna språkriktighetsfrågor har finlandssvenska skribenter givetvis alltid finlandismerna att brottas med. När man talar om finlandismer tänker många närmast på enskilda ord och uttryck som är typiska för finlandssvenskan och det råder ofta ganska delade meningar om vilken status man skall ge dem. Många har tydligen den uppfattningen att knappt någon finlandism är riktigt rumsren. Faktum är emellertid att de lexikaliska finlandismerna i dag bildar en ganska vid skala allt från administrativa termer som är de enda korrekta i Finland över mer eller mindre accepterade uttryck ner till vulgäruttryck och ren slang. De uttryck som befinner sig i den vårdade ändan av skalan är i allmänhet fullt gångbara i normalt finlandssvenskt skriftspråk. Sådana finlandssvenska uttryck bör naturligtvis accepteras också i studentuppsatser. Att det främst är lexikaliska egenheter som diskuteras i samband med finlandssvenskan är ett symptom på den omhuldade uppfattningen att det finlandssvenska skriftspråket helt överensstämmer med det rikssvenska i fråga om syntaxen, medan det däremot kan smyga sig in en eller annan provinsialism i fraseologin. Om man bara lyckas rensa ut dessa provinsialismer bör alltså olikheterna vara utplånade.

Så lyckligt är det dessvärre inte längre. Även om vi envist försöker sticka huvudet i busken så börjar det bli allt mera uppenbart att också vår syntax ofta är behäftad med en hel del drag som antingen är främmande för rikssvenskan eller åtminstone mindre vanliga där än i finlandssvenskan. I dagens läge behöver vi en helhetsinventering av

finlandssvenskan. Denna inventering måste omfatta också ordföjd, meningsbyggnad och textstruktur.

Om sortimentet av finlandismer i studentuppsatser tycker jag mig ha kunnat konstatera att de flesta klassiska finlandismer saknas. Det är antagligen undervisningen som burit frukt. Inte ens *skulle* förekommer i störande utsträckning annat än hos någon enstaka skribent. Möjligen godtar jag ganska lätt lexikaliska finlandismer, men störts har jag alltså inte. De finlandismer jag däremot fäst mig vid är *genitiver* och *ordföljd*. I fråga om dem har jag dessutom känt mig osäker på lärarnas reaktioner eftersom sådana konstruktioner som jag reagerat på ibland varit omarkerade i provpapperen.

Genitiv

Genitiven kan i svenskan ha varierande funktion. I modern svenska råder det en klar skillnad mellan genitivbruket i tal och i skrift. I tal används nästan enbart possessiv genitiv medan övriga genitivtyper hör hemma i skriftspråket. Det förefaller också klart att finlandssvenska texter i allmänhet har högre genitivfrekvens än motsvarande rikssvenska. Med tanke på den rika genitivanvändningen i finskan är det naturligt att interferens i hög grad gör sig gällande just på detta område. Genitivfraser i finlandssvenska texter kan vara av mycket olika acceptabilitetsgrad. Många uttryck är sådana att de mycket väl kan förekomma i sverigesvenska texter (jfr Liljestrand 1985, s. 76), medan andra är helt osvenska.

Sammanblandning av *subjektiv genitiv* och *objektiv genitiv* är en klassisk feltyp som förekommer också i Sverige, men som sannolikt är mycket vanligare hos oss. Subjektiv genitiv bildas med genitivattribut till ett verbalsubstantiv så att genitiven utgör tankesubjekt och verbalsubstantivet tankepredikat i frasen. Typexempel är:

Mannens flykt (Mannen flyr)

Barnets gråt (Barnet gråter)

Felexempel är:

Lärarnas värdering har sjunkit stadigt i Norge...

Vem behöver vem då *skolans styrning* ökar?

I det första exemplet är avsikten uppenbarligen inte att lärarna värderar någonting, utan att lärarna värderas, dvs. blir föremål/objekt för verbhandlingen. I tvekydiga fall rekommenderas vid objektiv genitiv alltid omskrivning med **av**. Samma resonemang gäller också i det andra exemplet som borde lyda *styrningen av skolan*.

Fel av denna typ är förhållandevis vanliga i studentuppsatser. Några exempel:

himlakropparnas detaljforskning
fantasins behov

Också blandtyper förekommer:

fantasins grad och utveckling är...
fantasins utveckling och behov...

I båda fallen kan man tänka sig tolkningen att *fantasin utvecklas* medan andra halvan av samordningen och texten för övrigt utesluter subjektiv genitiv.

Också andra typer av genitiv används alltför rikligt i studentuppsatser. Ibland är konstruktionerna bara klumpiga och stela, men ibland också helt oriktiga. Klumpiga är t.ex. följande fraser: *statens ämbetsmän*, *Atlantens salthaltsvärden* och *militärens officerare*.

Av alla genitiver som kan användas i svenskan är endast possessiv genitiv och ofta subjektiv genitiv obligatoriska genitiv-fraser. Med tanke på den osäkerhet som råder vid användningen av genitiv kan det därför vara skäl att uppmärksamgöra skribenter på möjligheterna till omskrivning. Omskrivning sker i allmänhet på tre sätt:

1. med preposition

salthalten i Atlanten
officerarna i armén
en gädda på tre kilo

2. med adjektivattribut

statliga tjänster
den svenska industrin
den finländska skärgården

3. genom sammanskrivning

statstjänstemännen
fantasibehovet
inkomstminskningen

Ordföljd

Rikssvensk kritik mot finlandssvensk ordföljd har alltid träffat oss hårt. Vi har i det längsta försökt hävda att ordföljden i finlandssvenskan fungerar exakt på samma sätt som i rikssvenskan. Men är det verkligen sant att de allra flesta finlandssvenskar har öra för genuint svensk ordföljd? Är det inte snarare så att språkförbistringen här börjar ta ut sin rätt? Det är klart att välutbildade, språkmedvetna skribenter mera sällan bryter mot centrala ordföljdsregler. Men det förefaller sannolikt att den språkliga osäkerhet som ofta drabbar en finlandssvensk nu också har börjat göra sig gällande i fråga om ordföljden. Är det kanske så att medan en rikssvensk i ordföljdsfrågor kan lita på sitt öra, börjar vi finlandssvenskar behöva explicita regler? Eller är det rentav så att bisatserna över huvud taget är på väg mot en friare ordföljd?

Vilka är då de ordföljdsregler som oftast negligeras? Så vitt jag har kunnat konstatera är felplacering av innehållsadverbial i förhållande till verbfras och objekt samt brott mot bisatsreglerna vanligast.

Adverbial

Innehållsadverbialen står i svenska satser vanligen sist i satsen efter objektet, men kan i huvudsatser också stå i fundamentet, dvs. först i satsen. Vissa adverbial, framför allt korta tidsadverbial kan stå i samma position som satsadverbialen, dvs. i huvudsatser omedelbart efter finit verb och i bisatser mellan subjektet och det finita verbet. Exempel på riktig ordföljd:

Jag träffade henne *på landet i somras*.
I somras träffade jag henne *på landet*.
Jag träffar henne *ofta i butiken*.
Jag har *ofta* träffat henne *helt oväntat*.
Det var henne jag träffade *i somras*.
Det är henne jag *ofta* ser *i butiken*.

Mycket osvenskt är det däremot att placera innehållsadverbial mellan predikat och objekt eller att splittra predikatsfrasen med adverbial. Felexempel:

Folket väljer *direkt* president. Jag har köpt *billigt* jordgubbar. Jag mötte *på stan* en massa bekanta.

Skolan har sedan kunnat *i takt med sin utveckling* hålla kraven på en lämplig nivå.

Innehållsadverbial mellan predikat och objekt förefaller att bli vanligare i finlandssvenskan. Det beror på interferens från finskan där den ordställningen är mycket vanlig.

En annan finlandssvensk egenhet är att i alltför hög grad utnyttja satsadverbialspositionen för innehållsadverbial. Särskilt tyngre innehållsadverbial förskjuter satsbalansen om de placeras mitt i satsen och gör sålunda ett klumpigt intryck. Det går alltså bra att säga:

Jag har *ofta* tänkt på dem. Jag har *redan* skött om saken.

Däremot är det mindre bra att säga:

Jag har *varje dag* tänkt på dem.

Jag har inte *på senare tid* sett dem.

Bisatser

Bisatsordföljden är specifik för svenskan och en av de svåraste sakerna för en icke-svenskspråkig att lära sig. Den representerar sådana språkdrag som genuina språkbrukare sällan brukar missta sig på. Det är därför med oro jag har konstaterat att oriktig bisatsordföljd förekommer både i studentuppsatser och andra svenskspråkiga läroproven. En bisatsordföljd som strider mot normen lär inte i alla sammanhang vara någon specifikt finlandssvensk företeelse, men detta gör ju inte problemet mindre aktuellt.

Det är uppenbart att det råder osäkerhet beträffande ordföljden i att-satserna. Detta är i och för sig inte förvånande eftersom ordföljden i vissa kategorier att-satser, framför allt efterställda objektsatser, under alla tider har kunnat fungera enligt samma regler som huvudsatser. Detta är ett faktum som i det närmaste har förbigåtts ända tills talspråkforskningen aktualiserade en närmare analys av att-satserna. Äldre skriftliga dokument vittnar dock om att huvudsatsordföljd i sådana satser inte heller varit främmande för skriftspråket. Den vanligaste formen av huvudsatsordföljd blir då topicalisering. Det är alltså korrekt att skriva:

Man får dock inte glömma att *efter gymnasiet* har man ännu en hel massa praktik framför sig.

Jag insåg att *i vissa tidningar* behöver man inte leta efter sitt eget stjärntecken utan kan...

Mindre gångbart i skrift är adverbial efter finit verb.

Man ansåg allmänt att folket var *inte* riktigt moget att fatta beslut.

Läkarna hade sagt att knäet skulle *med stor säkerhet* bli helt friskt.

Ett osäkerhetsmoment vid hanteringen av att-satser utgör naturligtvis det faktum att alla typer av att-satser inte fungerar på samma sätt. Medan objektsatser efter anföringsverb alltså också i skrift kan ha huvudsatsordföljd accepteras motsvarande ordföljd normalt inte i attributsatser eller adverbialsatser inledda med preposition + **att**. Adverbialsatser med huvudsatsordföljd är förhållandevis vanliga i studentuppsatser.

Man blir besviken, därför att alla de där personerna man målat upp åt sig i fantasin *ser inte alls* så bra ut i filmen.

Skolan ger också kunskap om själva samhället, så att man *är redan i skolan* medveten om beskattningen.

Trots problemen med att-satserna anser jag att det inte ens av pedagogiska skäl är motiverat att kräva att alla typer av att-satser skall behandlas som rena bisatser. Ett sådant synsätt strider mot det verkliga språkbruket och måste skapa en ännu större osäkerhet hos språkbrukarna än medvetandet om att det förekommer variation inom att-satserna.

Det är alltså förstäeligt om det råder osäkerhet beträffande ordföljden i att-satserna. Dessvärre tycks osäkerheten sträcka sig också till andra bisatser. Jag har påträffat oriktig bisatsordföljd i alla typer av adverbialsatser.

Om människan vill *även i fortsättningen* se naturen vakna på våren, måste hon...

Allt kan hända i fantasin där vi *är ofta* bättre än andra.

Eftersom *det är sällan* någon kandidat får *genast* över hälften av rösterna är ändringen obetydlig.

En bisatskategori som är särskilt illa utsatt i finlandssvenskan är *indirekta frågesatser*. Bisatstypen är allmänt krävande genom specialarrangemang med ordföljd och subjektsmärke för att skilja indirekt fråga från direkt. Speciellt besvärligt blir det i finlandssvenskan eftersom finskan strukturellt inte gör någon skillnad mellan frågetyperna. Det är långtifrån enbart abiturienter som har svårigheter med satstypen. I de flesta övningsuppsatser som produceras av skribenter som inte studerar svenska förekommer felkonstruerade indirekta frågesatser. Det värsta är att många i dag tycks sakna öra för konstruktionen. De accepterar den vedertagna uppfattningen om vad som är rätt och vad som är fel, men det förblir en teoretisk insikt utan förankring i skribentens språkkänsla.

Två olika fel kan alltså förekomma i indirekta frågesatser. För det första iakttas inte regeln om att bisatser har rak ordföljd utan frågande huvudsats används enligt finskt mönster.

Jag undrar *hur skulle vi egentligen se ut* om vi inte rörde på oss.

Jag vill veta *hur skall jag göra i morgon*.

För det andra utelämnas subjektsmärket **som** i sådana satser där frågeordet utgör subjekt. Också här är det sannolikt fråga om interferens från finskan.

Han kunde fundera *vilka var riktiga och vilka oriktiga*.

Jag undrar *vem känner till frågan*.

Felen ökar avsevärt så snart två indirekta frågesatser samordnas. Många skribenter klarar av att konstruera den första korrekt men stupar på den andra. Detta gäller också skribenter som för övrigt kan konstruera regelrätta samordningar. Satserna kan då se ut som nedan.

Jag undrar hur vi egentligen skulle se ut *och vad skulle vi våga* om vi inte rörde på oss.

Jag undrar vem som känner till saken *och vem kan hjälpa mig*.

Ordföljdsfrågor har hittills i allmänhet inte i någon större utsträckning diskuterats inom den finlandssvenska språkvården. Detta beror i hög grad på att vi tänkt oss att syntaxen inte är något problemområde för finlandssvenskan. Därför vet vi alltför litet om hur den finlandssvenska syntaxen verkligen ser ut. Det börjar dock bli allt tydligare att många konstruktioner som tidigare avfärdats som tillfälliga misstag och slarviga översättningar i så hög grad håller på att vinna fotfäste i vårt dagliga språkbruk att de av mindre medvetna språkbrukare inte längre uppfattas som oriktiga. Jag tror att många av finlandssvenskans stora frågor i framtiden kommer att ligga på syntaxens område.

LITTERATUR

- Liljestrand, Birger (1985) Juttu och sammetsfarmare. Notiser om finlandssvenskt tidningsspråk. Nord-svenska 1. Umeå.
Teleman, Ulf (1977) Rätt och rätt i språket. Språkvård 3/1977.
— (1979) Språkrätt. Liber Läromedel. Lund.
Wellander, Erik (1959) Riktig svenska. Tredje upplagan. Stockholm.
— (1973) Riktig svenska. Fjärde omarbetade upplagan. Esselte Studium. Stockholm.
Westman, Margareta (1985) Språkvården i framtidsperspektiv. Språkvård 4/1985.